ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt : XIII | Haziran, 1958 | No. : 2

İÇİNDEKİLER

Sayfa

İKTİSAT VE MALİYE

Doç. Dr. R. AKTAN — Türkiye Ziraatında Prodüktivite 1
Doç. Dr. A. KILIÇBAY — Optimal İstihlâk Meyli ve Seküler Gelişme 50
Doç. Dr. C. FERMAN — İşletme Muhasebesi ve Muhasebenin Modernleştirilmesi 71
N. İŞÇİL — 1955 Nüfus Sayımı Tasnifinde Tatbik Edilen Örnekleme Planı ... 88

SİYASİ İLİMLER VE HUKUK

Prof. Dr. H. İNALCIK — Osmanlı Hukukuna Giriş 102
Prof. Dr. K. F. ARIK — G. Ripert ve Hukukun Yaratıcı Kuvvetleri Hakkındaki Düşünceleri 127
Doç. Dr. F. ARMAOĞLU — İkinci Dünya Harbinde Türkiye 139
Dr. R. SEÇKİN — Ebul'ulâ Mardin ve Eserleri 180
Y. GÜNAL — Disiplin Cezaları 190
RENOUVIN (Çev. B. ŞİMŞİR) — Milletlerarası Münasebetlerin Çağdaş Tarihi 212

AMME İDARESİ

Prof. Dr. L. ADOLFSON (Çev. Dr. C. MIHÇIOĞLU) — Üniversitelerin Dış Öğretim ve Teknik Yardım Faaliyetleri 232

AKTÜEL OLAYLAR

Prof. B. SAVCI — Siyasette Faallik ve İlmilik - Lâikliğin Sınırları - Seçim Güvenliği - H. P. nin Seçim Kanunu Teklifi - H. P. İstişarî Kongresi 240
Prof. Dr. K. F. ARIK — Dr. E. Jackh'e Fahrî Doktorluk Tevcihi Münasebetiyle yapılan Konuşma 270
Prof. Dr. E. JACKH — Fahrî Siyasî İlimler Doktorluğu Tevcihi Münasebetiyle yapılan Konuşma 274

KRONİK

K. G. BALKAR — Uyuşmazlık Mahkemesinin Bazı Kararları Hakkında Düşündüklerimiz 276
K. G. BALKAR — Hizmet Kusuru Anlayışında Uyuşmazlık Mahkemesinin Gelişen Yeni Görüşü 280
R. Y. KELEŞ — Üçüncü İskân ve Şehircilik Haftası 285

KİTAP TAHLİLİ

Doç. Dr. C. FERMAN — «The Accountancy of Changing Price Levels» 290
R. Y. KELEŞ — «Şehirciliğin ve Memleket Plânlamasının Esasları» 293

AJANS - TÜRK MATBAASI

OSMANLI HUKUKUNA GİRİŞ

ÖRFİ - SULTANİ HUKUK ve FATİH'in KANUNLARI

Prof. Dr. Halil İNALCIK

Dokuzuncu asır sonlarına doğru büyük İslâm uleması içtihâd kapısının kapanmış olduğunu ilân etmişlerdi (1). İslâmiyet, gerek kamu hayatını gerekse fertler arasındaki münasebetleri düzenleyen ve dinî temellere dayanan bir tek kanun tanıyordu, o da şeriatti (2). Bir müslüman hükümdarı, halife olsun sultan olsun, kanun - koyucu sıfatını takınamazdı. O, ancak İslâm kanununun, yani şeriatın nâzırı ve muhâfızı idi. Dinî ilimlerde yeterliği yoksa, şeriat üzerinde herhangi bir surette şahsen bir tefsirde bulunmak salâhiyeti yoktu. İşte bu esaslar islâm fıkhında münakaşa götürmez bir surette yerleşmiş bulunuyordu (3). Binaenaleyh Osmanlı devletinin, bir İslâm devleti olarak binnazariye şeriatten başka bir kanunu olmaması gerekirdi.

Gerçekte, tamamile hususî şartlar altında gelişen Osmanlı devleti, şeriatı aşan bir hukuk nizamı geliştirmiştir. Buna imkân veren prensip ise, *örf*, yani hususî manasında hükümdarın sırf *kendi iradesine dayanarak şeriatın şumulüne girmeyen sahalarda kanun koyma* salâhiyetidir (4). Bu da, doğrudan doğruya hükümdarın devlet içinde tam mânasile mutlak bir mevki kazanması, devlet menfaatlerinin herşeyin fevkinde sayılması suretile tahakkuk edebilmiştir. İşte İslâm devletinde bu merhaleye, daha Osmanlılardan önce kurulmuş olan Müslüman Türk devletleri vasıtasile erişilmiş bulunuyordu. *Şeriat* yanında *kanun* ve *örf*,

---

1) J. Schacht, **The Schools of Law and Later Developments**, Law in the Middle East, ed. M. Khadduri and H. J. Liebesney, Washington 1955, s. 73.

2) **«Herkim Allahın inzâl ettiği ile hükm etmezse işte kâfirler onlardır»** Mâide sûresi, âyet 44.

3) Bak.: H. A. R. Gibb, **Constitutional Organisation**, Law in the Middle East, s. 1 - 27, E. Tyan, **Institutions du Droit Public Musulman, Le Califat**, Paris 1954.

4) Bak. Fuat Köprülü, **Fıkh**, İslâm Ansikl.; J. Schacht, **Origins of Muhammedan Jurisprudence**, Oxford, 1953.

yani sırf hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeni prensipi Osmanlılardan önce Türk İslâm devletlerinde temamile yerleşmişti. Aşağıda evvelâ örfü tâyin ve tarife çalışacak, sonra bunun ne suretle Türk devlet ananesine bağlı olduğunu inceleyeceğiz.

İslâm Fıkhında Örfün Mahiyeti : Herşeyden evvel işaret etmek lâzımdır ki, bugün anladığımız gibi örf ve âdet manasında *örf*, Osmanlılarda daha ziyade *örf-i ma'ruf* veya sadece *âdet* tâbirile gösterilmiştir (5). Örf tâbiri (bazan örf-i sultânî şeklinde) hükümdarın, cemiyetin hayrı için şeriatın dışında sırf kendi iradesine dayanarak çıkardığı kanunları *(lex principis)* gösterir (6). Fatih devrinin idare adamı ve müverrihi Tursun Beğ'e göre, «nizâm-i âlem» için akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizama «siyâset-i sultânî ve yasag-i pâdişahî derler ki, urefâmızca ona *örf* derler» (7). Osmanlılar, doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenleri, umumî *ehl-i örf* tâbiri altında toplarlardı. Kadının kararlarını ancak *ehl-i örf* icra mevkiine koyabilirdi. Burada *örf* tâbiri âşikâr surette siyasî otorite ve icra fikrini bağlıdır.

Diğer taraftan bir çok İslâm müellifleri *âdet* manasında olarak *örf* kelimesini kullanmışlardır. Zira örf-i sultânî ile *örf ü âdât* arasında yakın bir münasebet vardır; sultan doğrudan doğruya kendi otoritesine dayanarak örfî kanunlar koyabildiği gibi, örf ü âdâtı kendi iradesinin inzimamile kanun mevkiine yükseltebilir. Başka deyimle, örfî kanunların çoğu menşede örf ü âdâttan ibarettir. Dikkat edilirse, bu son halde dahi, sultanın kanun koyan bağımsız iradesi esas unsurdur.

İbn Haldûn da dahil olarak bir kısım ulema, ayrı bir örfî hukukun varlığını meşrû saymazlar. Onlara göre, dört mezhep şeriata kesin şeklini vermiştir (8). Herşey şeriat içinde halledilmelidir ve edilebilir. Buna karşı bir kısım ulemâya göre örf prensibi, şeriatın dışında kalan meselelerde ve şeriatın tanıdığı *câiz* derecesindeki işlerde tatbik olunabilir. Şeriatın dört aslı (usûl'ül-fıkh) yani *Kur'an, sünnet, icma'* ve *kıyâs* yanında beşinci bir kaynak olarak *örfü* kabul eden ulema vardır (9). Hatta bazı fakîhler kıyâs yolile konan kanunlara örfü tercih mümkün oldu-

---

5) Bak. Ö. L. Barkan, **Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları**, İstanbul 1942, Indeks. Örf, örf-i ma'rûf, âdet, örf-i sultanî.
6) Bak. Reuben Levy, **The Social Structure of Islam**, Cambridge 1957, s. 248 - 70.
7) Tarih-i Osmanî Enc. Mec. ilâveler, **Tarih-i Ebu'l - Feth**, s. 13.
8) Levy, **The Social Structure**, s. 259.
9) C. S. Hurgonje, **Le Droit Musulman**, Verspreide geschriften, II, s. 314.

ğunu beya netmişlerdir (10). *Örfî* bir hüküm, *kıyasî* bir hükmü geride bırakabilir. Fakat *nâssı* (Kur'an, hadîs ve icma'ı) tecavüz edemez. Onlara aykırı olamaz. Daha ileri gidenler, örfü, icma'ın şümulü içine alırlar. Zira örf, kur'an ve sünnete aykırı olmamak şartile bir İslâm topluluğunun takib ettiği ve ulemanın tasvib ettiği bir kaide olunca *icma'* sayılır. Bazıları, şeriata aykırı olmayan her *âdeti* kabule temayül eder. Buna karşı bazıları ancak mutlak zaruret halinde bunu câiz görür (11).

Umumiyetle fahîkler için örfü meşru gösteren esaslar, *İslâm cemâatinin hayrı ve selâmeti ile âdalet* prensipidir (12). Moğol yasasının İslâm cemaati üzerinde tatbikini meşru göstermek için de adâlet, zaifin kuvvetiyle karşı korunması esasları ortaya sürülmüştür (13).

Şeyhülislâm Pîr Mehmed'in şu fetvâsı dikkate değer: Raiyyet babasının kaçtığı toprağa geri getirilebilir mi meselesine dair cevabı şudur: «Gerçi şer'î maslahat değildir, lâkin koyun kimin ise kuzu dahi onundur deyü şâyi', ancak bu makûlede ulûlemre mürâcaat olunur, nice me'mûr ise olur, nizâm-i memleket için olan emr-i âlîye itâat vâcibdir.» Burada örfün unsurları sarahatle tespit olunmuştur: 1. Şeriat dışı bir durum; 2. Buna dair yaygın bir âdetin veya kıyasa esas olacak bir umumi telakkinin varlığı; 3. Hükümdarın iradesi (emr-i âlî); 4. Umumi düzenin bunu gerektirmesi.

Türkler ve Örfî Hukuk: İslâm hukuk tarihinde örfün ehemmiyet kazanarak yeni bir devir açması Müslüman - Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı zamana rastlar. Barthold, Becker, Gibb, Köprülü gibi âlimler, Müslüman Türk devletlerinin kurulmasile İslâm devlet anlayışı ve devlet hukuku sahasında esaslı bir değişiklik husule geldiğini kabul ederler. İslâm devletinin dinî - siyasî *ümmet* telakkisi karşısında, Türk - müslüman ve sonra Mogol devletlerinde, devlet, siyasî ve icraî bir *entité* olarak mulak ve üstün bir mahiyet kazandı, yalnız devletin menfaat ve ihtiyaçlarını gözönünde tutan bir örfî hukuk galebe çaldı. Bu gelişme, klâsik hilâfet mefhumunu yeni bir şekle soktu. *Râhat'us - Sudûr*'daki (yazılışı 1203) meşhur parça (14) yeni durumu veciz bir şekilde ifade etmektedir: «İmâmın vazifesi hutbe ve duâ ile meşgul olmak.... Pâdişahlığı (hâkimiyeti) sultanlara havâle etmek ve dünyevî saltanatı onların eline bırakmaktır.»

---

10) Levy, 248.
11) Hurgronje, 314.
12) Tursun Beğ, **Tarih-i Ebu'l - Feth**, s. 13; Ahmedî, **İskendernâme**, N. S. Banarlı neşri, Türkiyat Mec., cilt VI, s. 111; Levy, 262.
13) Makrîzî, **Hitat**, II, 220, Levy, s. 261.
14) Muhammed er-Râvendî, **Râhat'us - Sudûr**, Gibb tarafından zikredilmiş, s. 22.

H. A. R. Gibb, bunun, başlıca eski İran devlet ananesinin Türk hâkimiyeti devrinde canlanısı şeklinde açıklamağa çalışır (15). Fikrimizce, bunda Türk devlet telakkisi esaslı rol oynamıştır. Zira İslâm âlemine hâkim bir unsur olarak girip yerleşen Türkler, Orta Asya'dan eski ve sabit bir devlet anlayışı ve muayyen idare ananelerile geliyorlardı. Bu telakkiler, hâkim sınıfın, beylerin ve Türkmen - oğuz guruplarının taassupla bağlı kaldıkları kökleşmiş âdetler ve inançlar mahiyetinde idi (16). Bundan dolayıdır ki, biz bir çok teşkilât esaslarını, yahut hâkimiyet mefhumunu ve ona bağlı âdetleri, bir taraftan kuzey Çin'de öbür taraftan kuzey Karadeniz bölgesinde ve Yakın - Doğu'da biribinden asırlarca fasıla ile kurulmuş olan Türk devletlerinde bulmaktayız (17). Müslüman Türk hükümdarının İslâm hilâfet telakkisi karşısında temsil ettiği durumu en eyi Selçuklu sultanlarının halifelerle münasebet şekli ortaya koymaktadır. 1055 de Bağdad'a girmiş olan Tugrul Beğ'e, Halife tarafından bütün İslâm ülkeleri üzerinde hâkimiyet resmen devredilmişti. Onun halefeleri bu hâkimiyeti kimse ile paylaşmak niyetinde olmadıklarını gösterdiler (18).

İslâm kisvesi altında Türk hükümdarı, kendi iktidarına ortak veya onun üstünde bir otorite tanımıyan mutlak karakterini muhafaza etmiştir. «İslâm dinine en fazla riayetkâr sayılan Türk hükümdarları bile devlet otoritesini her şeyin fevkinde tutmuşlardır.» (19).

Öz Türk devlet anlayışı hakkında en mühim kaynağımız şüphesiz Orhon kitabeleridir. Orada, hâkimiyeti Tanrıdan alan Han, hâkimiyet ve istiklâli başlıca *türe koymak* şeklinde anlar görünmektedir: «İnsan oğulları üzerine ecdadım Bumin Hakan, İstemi Hakan tahta oturmuş, otururak Türk milletinin ülkesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş *(Türk budunun ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş)*» (20). Devletin varlığı, türe koyan Han ile kaimdir. Orta Asya Mogol ve Türk kavimlerine dayanarak Mete veya Bumin Kagan gibi bir cihan imperatorluğu kurmuş olan Temuçin de *Çinggis Han* yani cihan imperatoru ilân edildiği

---

15) **Constıtutional Organisation**, s. 22.

16) Karşıla. M. A. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, cilt II, Ankara 1954, s. 419 - 459.

17) Misaller için bak. F. Köprülü, **İslâm âmme hukukundan ayrı bir Türk âmme hukuku yok mudur?**, II. Türk Tarih Kurultayı zabıtları, s. 383 - 418.

18) Selçuk sultanlarile Halifeler arasındaki münasebetler hakkında mühim tafsilât M. A. Köymen'in mezkûr eserinde. bak. not 16.

19) Köprülü, mez. mak. s. 411.

20) H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, cilt I, s. 28 - 29, ayrıca karşıla s. 34 - 35, 39, 44, 56; S. Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İst. 1947, s. 263.

zaman *Yasa*'yı ilân etmişti (21). Bu iki hâdise aynı tarihe (1206) rastlar. O, ahfadına, cihan hakimiyeti ellerinde kalsın istiyorlarsa, *Yasa*'dan katiyyen ayrılmamalarını vasiyyet etmiştir. Bununla beraber Yasa ahkâmı hanların kendi iradeleri ile çıkardıkları yeni kanunlarla *(bilig)* temamlanmıştır. Yasa'nın menşei şüphesiz steplerdeki Türk Mogol kavimlerinin âdetleri ve eski devlet prensipleri olmakla beraber (Barthold, Vladimirtsov ve Z. V. Togan'ın fikirleri budur) Vernadski'nin kuvvetle belirttiği gibi o, bunların fevkinde yeni bir *hanlık hukuku* tesisi fikrile yasayı koymuştur (22). Z. V. Togan'a göre (23), Orta - Asya'da Türk ve Mogol kavimleri arasında Mete'den Timur'a kadar binlerce yıl, esas hatları aynı kalmış bir türe mevcut olmuştur. Bu *türe* veya *yasa*, devlet teşkilâtının ve hanlık hakimiyetinin temelini teşkil etmiş, onun yanında tâbi kavimlerin muâmelâtını idare eden mahalli kanunlara, hanlık hukuku ile çatışmadığı nisbette, müsaade olunmuştur. Bu faraziyenin büyük bir hakikat payı sakladığına şüphe yoktur. Müslüman olan Cengiz - Han (Çinggis Han) oğulları dahi, bilhassa devlet idaresinde *Yasa* esaslarına titizlikle sadık kalmışlardır. *Yasa*'nın bir nüshası İran'da hüküm süren Cengiz oğulları tarafından hususî bir hazinede büyük bir saygı ile muhafaza olunurdu (24). Altun - ordu Hanlarından Müslüman olan Berke (Baraka), Mısır ve Suriye'de haiz olduğu üstün nüfuz sayesinde orada Yasa'nın devlet hâkimiyetiyle ilgili sahalarda hakim olmasını sağlamıştır, kanaati Makrîzî tarafından ifade olunmuştur (25). Bu devirde Yakın - Doğu'da Yasa ile şeriat arasında rekabet aynı zamanda ulema ile beyler arasında bir rekabet halini almıştır. Yasa'ya çok bağlı olan Timur'un torunu Uluğ Be 'in katlinde şeriatçi ulemanın rol oynadığı ileri sürülmüştür (26). 14 - 15. asırda şeriatın hertarafta kuvvetli tepkisine rağmen (misâl olarak Kadı Burhaneddin hatırlanabilir), Anadolu'da, bilhassa Orta - Asya geleneklerine bağlı kalmış olan Uç Türkmen devletlerinde (bu arada Osmanlı devleti) İlhanlı devleti örneği hukuk ve idare sahasında kuvvetli ve sürekli bir tesir yapmıştır. 14. asır sonlarında Germiyan bölgesinde, yani uclarda yetişmiş Türk şairi Ahmedî'nin, Yasa'yı ve Mogol idaresini öğen mısraları malûmdur (27). Onda bilhassa adalet esasının - tıpkı Mekrîzî'de görüldüğü gibi - Yasanın hâkimiyetini meşru gösteren bir

---

21) G. Vernadsky, **Cengiz Han Yasası**, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, s. I, s. 109. Karş. A. Temir, **Moğolların Gizli Tarihi**, s. 58, 215.
22) Vernadsky, 131 - 132.
23) **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1946, s. 106 - 109.
24) Cuveynî, **Tarih-i Cihanguşa**'dan naklen Gibb, s. 17 - 18; B. Spuler, **İran Moğolları**, terc. Ankara, 1957, s. 408.
25) Bak. not. 13.
26) Z. V. Togan, mez. eser, s. 376.
27) Türkiyat Mec. c. VI., s. 111.

nokta olarak ele alındığını belirtmek lâzımdır. Hükümdarın sırf kendi iradesile koyduğu kanunlar, İlhanlılardan sonra gerek Osmanlılarda gerekse Doğu - Anadolu ve İran'da kurulan Türkmen devletlerinde (meselâ Akkoyunlular) *Yasa* veya *Yasaknâme* adı altında toplanacaktır (28). Keza Timur'un *Tüzükât*'ına Yasa ruhu hâkimdir.

Bütün bu devletlerde, devlet idaresinde ve askerî sınıf arasında merî olan örfî hukukla halkın muâmelâtına inhisar ettirilen şeriat arasındaki ayrılığı en bâriz bir şekilde gösteren müessese, *kadıaskerlik* (kadıleşkerlik) ve *yargucılık* müessesesidir. Harezmde, İran'da, Irak'ta kadıların şerî mahkemeleri yanında *yargu* (yargı) mahkemeleri yer almıştı (29). Anadolu Selçuklularında *Kadıaskerlik* vardı. 1357 de Bağdad'da bir cami kitabesinde şerî kaza ile yargucıların kazâsının (adlî selâhiyetinin) ayırd edilmiş olduğunu bilmekteyiz (30). Osmanlılarda devlete mensup unsurlar için adlî makam *kadıaskerlik* olacaktır. Askerînin suçları veya miras taksimi vs. mahalli şerî mahkemelerce değil, kadıasker tarafından görünmekte idi. Devlet hukuku ile şeriat arasında ayrılık, Osmanlı devletinde, yukarıda açıklamağa çalıştığımız ananenin bir bir devamı olarak, sarih bir şekilde ve bazan en ileri şekillerinde cari olmuştur. Aşağıda bunu göstermeğe çalışacağız ve Osmanlı hukukunun Fatihe kadar inkişafına bir göz atacağız.

Fatih'e Kadar Örfî Hukuk : Eski Osmanlı rivâyetinde maliye ve timar sistemine dair Osman Gazi'nin bazı kanunlar koyduğu nakl edilirse de (31), bu rivâyetin itimada değer olmadığını belirtmeğe hacet yoktur. Ancak kesin olarak bildiğimiz bir nokta vardır ki, o da 1310 tarihlerinden sonra onun teşkilâtlı bir siyasi varlığın, bir beyliğin başı olduğudur. Yine Osman Gazi zamanına atf olunan bir hadise umumiyetle şeriatle örf arasındaki çatışma hakkında kayde değer. Pazar bacı alınması hakkında bir teklif karşısında Osman Gazi sorar : «Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendiler mi ettiler, der. Bir kişi eydür : Türedir Hânım, ezelden kalmıştır"

---

28) **Yasahâ-i Hasan Pâdişâh**, Ö. L. Barkan neşri, Tarih Vesikaları, Sayı 2, s. 90 vd.

29) Köprülü, mez. mak. 414.

30) Massignon'dan naklen Köprülü, s. 414, not 67.

31) Aşık paşa-zâde, s. 19 - 20. Ebül'ulâ Mardin'in bu rivâyetten gerçekte olmuş gibi neticeler çıkarması doğru değildir. Bak. Law in the Middle East, s. 279. Aşık Paşa-zâde, bu ve bunun gibi diğer kayıtlarile, şeriatı müdafaa eden ve örfî kanunlarla menfaati halel gören bir sınıfın hissiyatını aksettirmektedir. Fatih devrinde örf ve şeriat çatışması keskin bir şekilde meydana çıkmış olup Bayezid Veli şeriatın mümessili olarak tahta gelmiştir. Bak.: benim, **Mehmed II**, İslâm. Ansik., cüz 73.

Osman Gazi onu şiddetle azarlar. Fakat «Pazar beylerine âdettir» diye izah ederler, o zaman kabul eder ve örfî olan bac kanununu kor (32).

Orhan Bey zamanında Orta - Anadolu hâlâ doğrudan doğruya İlhanlılara tâbi bulunuyor ve Orhan'ın ülkesi İlhanlı hazinesine vergi ödeyen serhad vilâyetleri *(Ucât)* meyanında sayılıyordu (33). Z. V. Togan'a göre «Orhan Beyin bildiği devlet nizâmı ve kanunu ancak türe ve yasaktır.. Devletin esası şeriat değil, yasaktır.» (34). 16. asra ait Hüdavendigâr sancağı evkaf-i Selâtîn defterinde (35) Orhan devrinde yapılmış bir çok evkaf ve temliklere ait kayıtlar ve bize kadar intikal etmiş bazı orijinal vesikalar veya koypaları açık surette göstermektedir ki, Z. V. Togan'ın hükmü biraz mübalagalıdır. Orhan'ın oldukça inkişaf etmiş olan bir merkezî idare cihazı ve orada şerî kaidelere göre vesikalar tanzim eden şahıslar mevcuttu. İlk vezirler ulemadandı. Bu devre ait vakf ve temlik vesikalarının muhtevalarından da, vergi esaslarının daha bu devirde yerleşmiş bulunduğu, ortaya çıkmaktadır. 1366 tarihinde Murad Bey, Ahi Musa'ya verdiği vakıf berâtında (36) onu «cemî avâriz-i dîvânîden ve tekâlif-i örfîden, ulakdan ve sekbandan ve carahordan ve nâibden ve salgundan muâf ve müsellem» tutmaktadır. Burada sayılan vergi şekilleri ve hizmetler temamile örfî mahiyettedir, yani örfî kanunlara dayanır. Şunu da işaret etmek lâzımdır ki, bu vesikada ve başka temliknâmelerde verilmiş olan muâfiyetler, şekil ve muhteva bakımından eski Türk - Mogol *tarhanlık* müessesesile ilgili görülmektedir (37).

I. Bayezid devrinde (1389 - 1402) Toroslardan Tuna'ya kadar ilk Osmanlı merkezî imperatorluğu kuruldu. Osmanlı sultanı bu devirde dahi Arap kaynaklarında «Ucların hükümdarı» (Sâhib'ul - Ucât) sıfatile anılırsa da, o büyük bir müslüman imperatorluğunun sahibi olarak kanun koyma ve teşkilâtlandırma sahasında yeni bir merhaleyi temsil eder. Eski Osmanlı rivâyeti (38) onun devrini, merkezî hazineyi takviye, yeni vergiler konması, defter ve tahrir usullerinin idhali, kadılık müessesesinde islâhat vs. gibi bir çok yeniliklerin girdiği bir devir olarak tasvir eder. Şeriatın çiğnenmiş olduğu iddiası bütün şikâyetlerin bir desteği halini

---

32) Aşık Paşa-zâde, s. 19. Bu, hiç olmazsa müverrihin kendi devri için mühimdir.

33) Z. V. Togan, **Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti**, THİM, c. I, s. 33.

34) **Umumî Türk Tarihine Giriş**, s. 330 - 331.

35) Tapu ve Kadastro U. Md. kuyûd-i kadîme.

36) Tahsin Öz, **Murad I. ile Emir Süleyman'a ait iki vakfiyye**, Tarih Vesikaları Dergisi, sayı 4 (1941), s. 243.

37) Bak. P. Wittek, **Zu einigen frühosmanischen Urkunden**, WZKM, c. 54 (1957), S. 252.

almşıtır. Bununla beraber, devrinde Mısır uleması tarafından büyük saygı ile kendisinden bahsedilen meşhur Osmanlı âlimi Mehmed Fenârî şeriatın mümessili sıfatile onun zamanında devlet işlerinde nüfuz sahibi oldu. Keza *Câmi'ul-fusûleyn* adlı eseri asırlarca kullanılmış olan meşhur fıkh âlimi ve ihtilalci Şeyh Bedreddin Mahmud aynı devirde yetişmiştir. Yıldırım Bayezid'in, bir hukuk meselesi üzerinde hodbehod hüküm vermeğe kalkması karşısında Mehmed Fenârî'nin itiraz ettiğine dair nakledilen rivâyet burada kayda değer (39). Diğer taraftan Bayezid'in kanun koyma ve yeni nizamlar getirme hususundaki faaliyetlerini bu devre kadar çıkan resmi vesikalarla da teyit edebiliyoruz. Meselâ Osmanlı merkezi idaresine, örfî vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna esas olan tahrir sistemi hakkında en eski kayıtlar Yıldırım Bayezid devrine çıkmaktadır. Temamile örfî kununlara dayanan idarede kul sisteminin geniş ölçüde tatbiki yine bu devirdedir. Bayezid askerî idare sistemini kurmak gayesile çok defa şeriatı temsil eden ulema sınıfını müteessir eden tedbirler almakta tereddüd etmemiş, meselâ sonraları Fatih Mehmed'in yaptığı gibi, ulemaya yarayan bir çok vakıfları devlet eline geçirmiş ve askerî sınıfa tahsis etmiştir. Devletin yüksek menfaatleri, askerî ihtiyaclar bütün diğer endişelerden evvel sayılmıştır.

Fetret devrinde Osmanlı imperatorluğunun parçalanması ve iç mücadeleler, tabiatile bu istikametteki gelişmeyi hayli kösteklemiştir. Fetret devri hakikatte 1413 e değil, Düzme Mustafa'nın 1422 de ortadan kaldırılmasına kadar sürer. 1416 da Şeyh Bedreddin Mahmud hareketi bir bakıma, merkezin gittikçe kuvvetlenen sünnî ve devletçi karakterine karşı, askerî hudud eyaletlerinde ve göçebeler, Türkmenler arasında kendini gösteren hoşnutsuzluğun bir tezahürüdür (40). Devletin bu hareketi ezmesi, şeriati temsil edenlerin idarede kuvvet bulmasını ve hattâ Bazeyid devrinde alınmış bir kısım tedbirlerin kaldırılmasını intaç etmiştir. Herhalde devletin örfî tasarrufları zayıflamıştır. Bunu evkaf ve emlâkin idaresinde, mahallî bey ailelerine verilen tavizlerde ve umumiyetle devletin gevşek politikasında tespit etmek mümkündür.

II. Murad devrine (1421 - 1451) ait nisbeten bol vesika malzemesi, bu devirde klasik şekillerile Osmanlı teşkilâtının ve örfî hukukunun

---

38) **Tevârih-i âl-i Osman**, Fr. Giese neşri, Breslau, 1922, s. 29 - 34.

39) Mecdî, **Şakâyık tercümesi**, İstanbul 1269 H., s. 50.
100, 1, s. 112.

40) Köprülü, Ş. Yaltkaya, Fr. Babinger ve nihayet Kissling tarafından incelenen bu hareketin uçlarla ve timar meselelerile ilgisi yeter derecede belirtilmemiştir. Şu makaleye de bakınız: P. Wittek, **Ankara bozgunundan İstanbul'un zaptına**, Belleten, sayı 27 (1943).

kesin olarak yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bu vesikalar arasında şüphesiz en teferrüatlısı olan 1431 tarihli Arnavud - ili timar defteri (41), timar sisteminin, örfî Osmanlı vergilerinin, askerî sınıflarla reaya statülerinin hülâsa 16. asırda gördüğümüz teşkilât esaslarile teâmüllerin temamile ve teferrüatile o zaman yerleşmiş bulunduğunu ortaya koymaktadır (42). Esasen, Fatih kanunnâmesi büyük kısmı itibarile 1451 den önceki kanunların bir araya getirilmesile vücut bulacaktır.

Hukukî İnkişafta Fatih'in yeri : Osmanlı hukukunun inkişafında Fatih devrinin bir dönüm noktası teşkil ettiği, bu konu üzerinde yazmış olanlar tarafından daima işaret olunmuş, fakat bunun hakikî mahiyeti lâzım geldiği şekilde belirtilmemiştir. Osmanlı teşkilâtının ve hukukunun, onun tarafından Bizans örnek alınarak meydana getirildiği faraziyesi asıl ve esastan âridir (bu hususta okuyucuya Fuat Köprülü'nün esaslı incelemelerini tavsiye etmekle yetiniriz.) (43).

Fatih devrindeki hukukî inkişaf bir esas âmile dayanır, o da İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in hudutsuz bir otorite kazanması ve merkezi ve mutlak imperatorluğu kesin olarak kurmuş olmasıdır (44). İstanbul Fâtihi mutlak otoritesini, devlet teşkilâtında, kanunlarda yaptığı yeniliklerle tam manasile gerçekleştirmek gayesini takib etmiş ve bu otorite sayesinde örfî hukuku hâkim mevkie çıkarmıştır. İmperatorluğun hakiki kurucusu Fatih olduğu gibi, Osmanlı hukuk telâkkisi ve kanunları üzerinde de kesin ve sürekli bir tesir yapmış olan Osmanlı hükümdarı Fatih'tir. Onun eskiye nazaran getirmiş olduğu derece farkı, neticede bir mahiyet farkı doğuracak derecede kuvvetli olmuştur, denilebilir. Osmanlı padişahlarının en nüfuzlusu ve serbest fikirlisi olarak o mutlak hükümranlık haklarını, devleti muayyen bir maksada göre düzenleme ve serbest kanun koyma istikametinde kullanmıştır. Kısaca, yasa ve kanun hükümdarı olmuştur.

Devlet içinde mutlak otoritesini kurmak için Fâtih evvelâ hâkim-i mutlak soylu vezir Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırdı ve ondan sonra, bir tanesi müstesna, bütün veziriazamlarını kul aslından gelen kimseler arasından seçti. Ulemadan olan Karamanlı veziriazam Mehmed Paşa (1477 - 1481) ise örfî hukukun, binnetice Padişah otoritesinin kuvvetlenmesinde onun en büyük yardımcılarından olmuştur. Fâtih'in çağdaşı

---

41) **Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid,** neşreden H. İnalcık, Ankara 1954.
42) Bak. mez. eser, Giriş, S. XXIII.
43) Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, s. 165 - 298.
44) Bak.: **Mehmed II,** İslâm Ansikl. cüz 73.

büyük âlim Kemal Paşa-zâde merkezî devlet otoritesini tesis için kul sisteminin ehemmiyetini belirtir (45).

Fâtih Kanunları : Fatih, hüküm formunda olarak çıkardığı bir çok kanunlardan maada iki kanunnâme ilân etmiştir. Bunlar, İslâm hukuk nazariyesi karşısında şekil ve mahiyet bakımından şüphesiz mühim bir yenilik teşkil ederler. Şeriat karşısında sırf devlet menfaati için hükümdarın kendi iradesile müstakil kanunnâmeler çıkarması, islâmî esaslara değil, ancak yukarıda açıklamağa çalıştığımız gibi, Türk-Moğol ananesine bağlanabilir. Fatih'ten önce Müslüman hükümdarlardan Selçuklu Melikşâh'ın (46), İlhanlı'ların (47) kanunnâmeler tertip ettirdikleri kaynaklarda işaret edilmiştir.

Fatih'in biri devlet teşkilâtına, diğeri idare, maliye ve ceza sahalarına ait çıkarmış olduğu iki kanunnâme (48), bâb ve fasıllara ayrılmış ve mümkün mertebe sistemleştirilmiş resmî kanun mecmualarıdır. Bu nevi Osmanlı kanunnâmelerinin gayrı resmî derlemeler olduğu, resmî muâmelâta ve kadı hükümleirne esas teşkil eden umumî *code* mahiyetinde olmadığı düşünülmektedir (49). Bunlar, «Padişah yahut idare adamlarına imparatorluk teşkilât ve müesseseleri hakkında umumî bir fikir vermek üzere» meydana getirilmiş taslaklardır. Kanaatimizce bu kanunnâmelerden bir kısmı gerçekten böyle olmakla beraber Fatih Kanunnâmesi, Süleyman Kanunnâmesi gibi bir kısım kanunnâmeler resmî mahiyet taşır. Bu fikrimizi desteklemek için burada kısaca şu noktaları kaydedebiliriz : Topkapı Sarayındaki bir kanunnâmede (50) Anadolu beylerbeyinin elindeki kanunnâmeyi İstanbul'a nişancıya gönderdiği ve onun divandaki yeni kanunnâme (herhalde sancak kanunu değil) ile bunu karşılaştırıp farkları kenarına işaret ettikten sonra Paşaya iade ettiği yazılmış ve bu ibâre ilâve edilmiştir : «Paşa hazretleri dahi anınla cümle-i memâlik hususâtın bu kanun-i şerîf muktezasınca amel ede.» Bugün bize kadar gelen birçok kanunnâmelerin üzerinde «Yeni ve mûteber kanunnâme» ibâresi de gösterir ki, muayyen bir zamana ait merî kanun mecmuaları vardı. Nihayet 1596 tarihli I. Ahmed adâletnamesin-

---

45) **Tevârih-i Âl-i Osman**, I. defter (yazma), mukaddimesi. Millet Küt. A. E. 25.

46) Köprülü, mez. mak. 410.

47) İran Moğollarında Bilig'lerden kanunnâmeler tertibi hakkında Spuler, mez. eser, s. 409 - 11.

48) Birincisi Fr. Kraelitz (Mitteilungen des os. Gesch. I), ikincisi M. Arif, TOEM ilâvesi.

49) **Osm. İmparatorluğunun Ziraî ekonomi...**, Mukaddime, s. XVI - XXIV.

50) İstanbul Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Kitapları No. 1926.

de (51), Kanunî Süleyman'ın kanunnâme yapıp her şehirde kadılar mahkamesinde amel edilmek üzere tamim ettiği açıkça bildirilir. Nihayet Fatih ve Süleyman Kanunnâmelerinde fikrimizi ispat eden açık deliller aşağıda görülecektir.

1. *Teşkilât Kanunu :* Fatih Mehmed'in devlet teşkilâtına ait kanunnâmesi, kendi emrile toplanmış, onun tarafından kontrol ve ikmal edildikten sonra ilân edilmiştir. (Ancak bugün elimizdeki nüsha, II. Bayezid devrinde 1488 yılında yapılmış tadilâtla bize intikal etmiştir. Meselâ Avrupa'dan gelen eşya üzerinden alınan yüzde iki gümrük vergisi II. Bayezid idaresine ait bir hükümdür (52). Fatih devri sonlarında yüzde 5 idi. Bununla beraber orijinal Fatih Kanunnâmesi üzerinde yapılan değişiklikler bu gibi cüzi noktalardan ibaret olmalıdır). Teşkilâta ait kanunnâmesinde Fatih, nişancı Mustafa'ya, Divan'da kendisile amel edilmek üzere bir kanunnâme tanzim etmesini emretmiş, o da Fatih'ten önce ataları zamanında merî kanunları bir araya getirmiş, bunu Padişah gözden geçirmiş, eksik kalan hususları bizzat tamamlamıştır. Nişancı bu kanunnâmenin Padişahın ağzından nakil suretile meydana getirildiğini işaret etmiştir. Kanunnâmenin başında Padişahın bir hattı, yani doğrudan doğruya kendisi tarafından yazılmış bir emri de vardır ve aynen şudur: «Bu kanun bu kanunnâme atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur, evlâd-i kirâmım neslen ba'de neslin bununla âmil olalar.»

Bu kanunnâme üç baba ayrılmıştır.

Birinci babda, sırasiyle evvelâ veziriâzam, şeyhülislâm ve sultanın hocası ve vezirler arasındaki meratip, sonra resmî bir toplantıda devlet büyüklerinin mertebe ve yerleri ve divandaki mertebeler tâyin olunmaktadır. Padişaha doğrudan doğruya arzda bulunmaya selâhiyetli olanlar gösterilmekte, terfi şekilleri, devlet işlerinin müzakeresine ve hüküm vermeye salâhiyetli olanlar, kâtiplerin ve merasimlere nezaret eden memurların, bürolardaki büyük memurların mertebeleri ve terfileri tâyin edilmektedir. Ondan sonra kadılar meratibi ele alınıyor. Devlet büyüklerinin oğullarına verilen hizmet ve timarlar vesair gösterilerek bu baba nihayet veriliyor.

İkinci babda, divân, has - oda ve diğer saray hizmetlileri, bayramlaşma merasimi, sefer esnasında riayet olunacak merâtip ve hizmetler, hazine hakkında maddeler yer almıştır.

---

51) Ç. Uluçay, **Saruhan'da eşkiyalık**, İstanbul, 1944, s. 164.

52) Bak. **Atti del X. Congresso Internazionale**, Comitato Internazionale di Scienze Storiche, Roma 1957, s. 393.

Üçüncü babta, dirliklere dahil bulunan cerîmeler, has, timar ve salyane, tekaütlik, defterdarlar ve kadıların alacakları aidât ve resimler, ulûfe ve en nihayet muhtelif büyük memurlara ve hanedan azasına yazılan yazılarda kullanılacak unvanlar gösterilmiştir.

Tedkik ettiğimiz Fatih kanununun, Nişancı Karamanlı Mehmed Paşanın veziriâzamlığı sırasında (1477 - 1481) tertip olunduğu tahmin olunmaktadır (54).

Bu kanunnâmeyi toplama ve tertip etme vazifesi nişancı (tevki'î) Leys - zâde Mustafa oğlu Mehmed'e emredilmiştir. Bir bakıma şeriat için müfti ne ise, örfî kanunlar için de nişancı öyle sayılır (bunu belirtmek için bir nişancıya «müfti-i kanun» lâkabı verilmiştir). Padişahın çıkardığı bütün örfî kanunlar nişancının elinden geçer, zira onların tasdiki, yani Padişah tuğrasının çekilmesi nişancı vasıtasiyle yapılır. Diğer taraftan vergi sisteminin, timar teşkilâtının, arazi tasarrufunun kütük defterleri mahiyetinde olan tahrir defterleri onun nezaret ve kontrolu altındadır. Örfî hukukun hâkim olduğu bu sahaya ait hüküm ve kanunlar ekseriya bu defterlere kaydedilir. Bu suretle kanunların en son tasdikli nüshaları daima nişancının eli altındadır. Örfî hukuka ait meselelerde merî kanunu bildiren son makam nişancıdır ve kendisine müracaat olunur (53). Onun içindir ki, Fatih, kanunların toplanması işini nişancıya havale etmiştir. Umumiyetle sultanî kanunların nişancılar tarafından tertip olunduğunu göreceğiz.

Bu kanunnnâme doğrudan doğruya devlet teşkilâtına ait kaideleri, yani tam manasile örfî kanunları içine almaktadır. Metinde Fatih «ahvâl-i saltanata nizâm» verdiğini kendisi belirtmiştir (55). Hükümetin teşekkül tarzı, hükümet erkânı, salâhiyetleri, Padişahla münasebetleri, rütbe ve dereceleri, terfiler, maaş ve tekaütlükler, cezalar, hepsi, şeriatle değil, Padişahın iradesile tâyin edilen hususlardır. Kanunnâmede saraya ait hizmet sahiplerinin de devlet teşkilâtı içinde gösterilmesi, Osmanlı idaresinin mahiyetile ilgili bir hususiyettir; zira Saray ve hükümet birbirini tamamlayan bir bütün teşkil ederler. Padişahın sarayı içinde, Enderun'daki hizmetlerle kapısındaki hükümet hizmetleri aynı mahiyette telâkki olunmaktadır ve hükümet makamlarına Saray hizmetlerinde bulunan kimseler getirilmektedir (Kul sistemi). Diğer taraftan Devlet hizmetlisi olarak ulemanın da teşkilât içinde yeri ve merâtibi gösterilmiştir.

---

53) Nişancılık müessesesi herhalde Fatih'ten önce mevcuttu. 1444 de Nişancı İbrahim Paşa bizce malûmdur, bak. H. İnalcık, **Fatih Devri I**, s. 87.

54) M. Arif'in Kanunnâme'ye yazdığı mukaddime, s. 1 - 8.

55) **Kanunnâme, TOEM, ilâveler, s. 23.**

Aşağıda tafsilâtile görüleceği üzere, örfî kanunlar Padişah fermanı (hükmü) şeklinde çıkarılır. Zira bu kanunların kaynağı ve dayanağı Padişah iradesidir. Bunlar, birer Padişah emrinden ibarettir, umumiyetle hükümlerde bulunan unsurları taşır. Bu sebebden bu kanunnâmenin en başında Padişahın hatt-i hümâyunu yer almıştır. Bu, onun resmî bir kanun mecellesi olduğunu ispat eder. Böylece, bu kanunnâme maddeleri, kendisile amel edilmesi (ma'mûlün bih) mecburî kaideler halini alır.

İşaret edilmesi gereken bir nokta da, bu kanunnâmenin «ebed'ül âbâd ma'mûlun bih» olmak için vücude getirilmiş olmasıdır. Osmanlı hukukunda, aslında, bir Padişahın çıkarmış olduğu hükümler, kanunlar ve akd ettiği muahedeler, verdiği beratlar kendisinden sonra gelen padişahları bağlamaz. Meriyette kalmaları için onun, bunları ayrıca tasdik etmesi lâzım gelir. Fatih, bu kanunların atası ve dedesi kanunları olduğunu belirtiyor ve «benim dahi kanunumdur» ibâresile bu tasdik keyfiyetini tamamlıyor. Fakat fazla olarak, kendisinden sonra gelecek padişahları da bu kanunla bağlamak istiyor ve şüphesiz bu suretle kendisine kanun koyucu olarak hususî bir mevki vermiş oluyor. Bunu izah etmek güç değildir; çünkü İstanbul Fatihi, imparatorluğun hakikî kurucusu olduğu şuurunu besliyordu. Bu nokta kanunnâmenin dibâcesinde nişancının ifadesinden de bellidir. Nişancıya göre, bunca fütuhat ve bilhassa İstanbul fethi gibi büyük bir başarı üzerine Fatih'in, atalarının kanunlarını toplayıp ikmal etmek suretiyle bir kanunnâme vücude getirmesi zaruri görülmüştür. Burada, türe ve yasaların, imperatorluklar kuran büyük hanlar tarafından ebedi kanunlar olarak ilân edildiği hatırlanabilir.

Bu kanunların ve teşkilâtın büyük bir kısmının, hatt-i hümayunda söylendiği gibi Fatih'ten önceye ait olduğuna şüphe yoktur. «Kanunumdur» veya «Emrim olmuştur» ifadelerini kullandığı noktalarda dahi Fatih'in çok defa eski teâmül ve kaideleri tasdikten başka bir şey yapmadığı söylenebilir. Fakat «Defterdarlık ve nişancılık verilmek Sahn müderrislerine dahi kanunumdur» dediği zaman bunun kendisi tarafından ihdas edildiği şüphe götürmez. Zira Sahn medreselerinin onun tarafından yapıldığını biliyoruz. Hükümet adamlarının ayrı bir arz odasında Padişaha arza çıkmaları usulünün yine onun tarafından ihdas edilmiş olduğu başka kaynaklardan malûmdur. Bir yerde sarih olarak teâmülü değiştirdiğini şöyle belirtir: «Cenâb-i şerîfimle kimesne taâm yemek kanunum değildir, meğer ehl-i ıyâldan ola. Ecdâd-i izâmım vüzerâsile yerlerimiş, ben ref' etmişimdir». Yaptığı diğer değişiklikler, teşrifâtta, merâtipte, maaş miktarlarında olmalıdır. Fakat biz kanunnâmede adı geçen memu-

riyetleri. hizmetleri ve teâmülleri daha II. Murad devrine ait vesikalarda tespit edebilmekteyiz (56).

Kardeş katline dair madde, bu bakımdan incelenmeğe değer. Daha I. Bayezid, Kosova harb meydanında (1389) Kardeşi Ya'kubu idam ettiği zaman bir iç harbi önlemek için vezirlerin reyile bunu yaptı. Sonra onun oğulları arasındaki iç savaş aynı hareketi tecviz ettirecek derecede devleti sarsmıştır. I. Mehmed büyük oğlu Murad'ı veliahd yaptığı zaman iki küçük oğlunu ölümden kurtarmak için tedbirler almıştı. II. Murad, kendisine karşı ayaklanan ve Bizans ve Karamanoğlile birleşen kardeşi Mustafa'yı yakalayıp idam etti. Dukas (57) bu münasebetle Osmanlılarda kardeş katlinin bir âdet olduğuna işaret eder. Fatih tahta çıkar çıkmaz, kendisinden önce tahta çıkmış atalarının yaptığı gibi küçük kardeşi Ahmed'i ortadan kaldırdı. O, bu eski teâmülü kanunnâmesinde, «Karındaşların nizâm-i âlem için katl etmek münasibdir, ekser ulemâ dahi tecvîz etmiştir» formülile ifade etti.

Bu kanunnâmenin tertibinde sistemli bir tasnif gerçekleştirilememiştir. Aynı zamanda Kanunnâme Padişah tarafından gözden geçirilirken aklına gelen bir hususun araya sıkıştırıldığı ve bâbların insicamını gayb ettiği açıkca görülmektedir. Meselâ kardeş katline ait madde, cep harçlığı maddesile hâs - oda oğlanlarının yıllık kaftan hakkı maddesi arasına konmuştur.

Bu kanunnâmede kadıların alacakları resimlere ait kanun maddesini biraz farklı bir şekilde H. 884 Receb (1479 Eylûl - Ekim) tarihli ayrı bir ferman - kanunda bulduk (58). Kanunnâmedeki madde aynen şudur: *«Kudât bir sicilde yedi akça ve hüccetten otuz akça ve sûret-i sicilden on iki akça ve imzadan on iki akça alalar ve kısmet-i emvâlden binde yirmi akça ve nikâhtan bâkir ise otuz iki akça seyyibe ise on beş akça alalar».* Şimdi aynı husus fermanda nasıl ifade edilmiştir onu görelim: «... *ma'lûm ola kim, şimdikihalde bâb-i kısmet ve husus-i nikâhda ve ıtâknâmede vesair mekâtibin resmi bâbında kudâtın ziyade ifrât cânibine meyelânları ve cânib - i ifrâtta taaddî ve ihtilâfları arz olunduğu sebebden bu vechile kanun emr ediib buyurdum ki itâknâmede nefs-i kadıya otuz akça, nâibe ve kâtibine birer akça ve ıtâknâmeden gayrı mekâtibde nefs-i kadıya on beş akça ve nâibe ve kâtibe birer akça ve nikâh-i bâkirde nefs-i*

---

56) Bak. H. İnalcık, **Fatih Devri, I**, Zeyil no. VII, s. 215, ve **Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Giriş.**

57) **Bizans Tarihi**, V. Mırmıroğlu tercümesi, s. 113.

58) H. İnalcık, **Bursa Şeriye sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları**, Belleten sayı 44 (1947), s. 700 vesika 10.

kadıya yirmi akça nâibe kemâ kaddere ve nikâh-i seyyibede nefs-i kadıya yirmiden aşağı ola ve resm-i kısmet binde yirmi akça alına...». Bu misal, kanunnâmelerin menşeini ve aşağıda bahis konusu edeceğimiz ferman - kanunlarla münasebetini meydana koymak bakımından dikkate değer.

Kanunnâmenin nihayetine konmuş olan elkâb ve unvanlar teşrifâta dair diğer maddelerle bir araya getirilirse, bu kanunnâmeye bir teşrifât mecmuası karakterini verdiği de görüülr. Bununla beraber teşrifâtın imperatorlukta teşkilâtla ayrılmaz bir bütün teşkil ettiği unutulmamalıdır.

Devlet büyüklerine ait birinci bâb şu şekilde biter: «Bu kadar ahvâl-i saltanata nizâm verildi, şimdensonra gelen evlâd-i kirâmımdan dahi islâhına sa'y etsünler.» Burada Fatihin, koyduğu kanunların islâh edilebileceğini kabul etmesi hukuk görüşü bakımından ehemmiyetle belirtilmeğe değer bir noktadır.

Fatih'in bu kanunnâmesine, devlet teşkilâtına, ait nizâm ve kaidelerin ancak bir kısmı girmiştir (59). Fatih'in ikinci kanunnâmesi reâyâ kanunudur. Yani vergi mükellefi tebaanın vereceği örfî vergileri gösterir. Böylece kanunnâmelerin, biri askerî, diğeri reâyaya ait olmak üzere ikiye ayrılması Osmanlı devletinin bünye ve teşkilâtına hâkim telâkkiyi aksettirir: Askerî şumûlüne, devlet hizmetinde olup maaş alan bütün sınıflar girer. Onlar kadıaskerin kazası altındadır. Reâyâ, askerî sınıf haricinde vergi veren bütün tebaadır.

2. *Reâyâ Kanunu:* Fatih'in bu ikinci kanunnâmesi de, bize II. Bayezid zamanında yapılmış bir istinsahından malûmdur. Bu nüsha 893 Cu-

---

59) Fatih devri teşkilâtı üzerinde çağdaş bir takım Türk ve İtalyan kaynakları vardır ki, resmî kaynakların verdiği malûmatı tamamlamak bakımından çok mühimdirler. Evvelâ İdrîs Bitlisî'nin **Heşt Bihişt**'inde, Fatih devri teşkilâtı hakkında verdiği malûmat, orijinal ve oldukça zengindir 1475 de Osmanlı devleti teşkilâtı hakkında Promontorio-de Campis'in eseri ile uzun yıllar Osmanlı sarayında iç-oğlanı olarak hizmet ettikten sonra İtalya'ya kaçarak bir Türk tarihi yazan Jean - Maria Angiolello, İtalyan kaynakları arasında şüphesiz en mühimleridir. Birincisi, Fr. Babinger tarafından neşredilmiştir: Bayer. Akademie der Wissen., Phil. - Hist. Klasse, Sitzungsb. 1957, heft 8, Münih 1957. Angiolello ise, I. Ursu tarafından 1911 de Bükreş'te yayınlanmıştır. Bu kaynakların, kanunnâmelerle ve arşivlerimizdeki diğer zengin malzeme ile karşılaştırılması suretile Fatih devrinde İmperatorluğun teşkilâtı mükemmel bir şekilde tasvir olunabilirse de, bu iş henüz yapılmamıştır.

mâd'al-âhire sonları (milâdi 2-10 Haziran 1488) tarihini taşır ve Dr. Fr. Kraelitz tarafından neşredilmiştir (60). Bazı işaretlere göre, aslında bu kanunnâmenin İstanbul'un fethinden, 1453 den hemen sonra tertip edilmiş olduğu iddia edilebilir. Evvelâ hububat ölçüsü olarak Edirne müddü esas tutulmaktadır. Sâniyen orada geçen yüzde iki akça gümrük resmi nisbeti, Fatih'in ilk saltanat devrine ait olup (61) sonradan yüzde dört ve beşe çıkmıştır. Nihayet Gümrük kanununda İstanbul bir kaç yerde yabancı yerler arasında sayılmaktadır (62). Bu kanunnâmenin de, birincisi gibi, daha eski kanununları ihtiva ettiğine şüphe yoktur. Bir yerinde Fâtih bunu kendisi işaret eder (63). Kraelitz haklı olarak bu kanunnâmeyi, İstanbulun fethinden sonra İmperatorluğu teşkilâtlandırma faaliyetlerile ilgili görmekte (64) ve Osmanlı devletinin en eski kanunnâmesi saymaktadır. Gerçekten Fatih'ten önce bu tipte bir kanunnâmenin varlığına ait şimdiye kadar hiç bir delil ele geçmemiştir. Fakat Hemen işaret edelim ki, Fatih'in bu kanunlarda, yani ceza ve bilhassa vergiler sahasında yeni ihdasları, teşkilât kanununda yaptığı yeniliklerden daha da azdır. Bu yenilikler, daha ziyade vergilerin nisbeti, toplama şekilleri üzerindedir. Onun bu kanunnâmesinde adı geçen vergileri biz daha önceki devirde tespit edebiliyoruz (65).

Bu kanunnâme dört fasıldan mürekkeptir: İlk üç faslı ceza kanunnâmesi, dördüncü fasıl ise «Kanun-i Sultan Mehemmed Han» başlığı altında vergi kanunlarını içine alır. Daha doğrusu 4. fasıl üç ayrı kanundan mürekkep görünmektedir. Her üç kanun «Şöyle bilesiz» veya «Suçlu olur» gibi bir ferman formülile biter. Bu formüller, hüküm (ferman) lara hâs olup kanunların örfî mahiyetini ortaya kor. Birinci kanunda, yani *Kanun-i Yürükân*'a kadar olan ilk kısımda (66) müslüman çiftçi reâyanin timar sahiplerine verecekleri vergiler, borçlu oldukları hidmetler tâyin olunmaktadır. Reâyânın, toprak tasarrufuna, medenî haline veya çeltikçi, koyun - eri, Tatar gibi ayrı bir statüyü haiz bir grupa mensup olmasına göre, vergi nisbetlerindeki değişiklikler gösterilmektedir.

Burada bahis konusu olan vergi sistemi, *çift resmi* esasına dayanan Osmanlılara hâs bir sistemdir. Bu, şerî vergiler (öşür, cizye) yanında tamamiyle örfî vergilere dayanan bir sistemdir. Öyle anlaşılmaktadır ki,

---

60) Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, cilt I (1922), s. 13 - 48.
61) Bak. not. 52.
62) «Eflak'dan ve İslambol'dan ve Frenk'den ne gelse yüzde iki akça alına», Kánunnâme, s. 30, madde 22, keza karşıla, madde 11, 25.
63) S. 29, madde 6.
64) **Einleitung**, s. 18.
65) Bak. **Sûret-i Def. Sanc. Arvanid**, s. XXVII - XXXVI.
66) S. 23 - 28.

bunun menşei, bir taraftan daha Selçuklular zamanında Anadolu'da yerleşmiş örfî vergilere, diğer taraftan Rumeli'de Osmanlıların ortadan kaldırdığı eski idarelerin vergi sistemine dayanmakta idi. Balkan memleketlerinde Osmanlılardan asırlarca önce yerleşmiş Bizans vergi sisteminde, çiftciler, tasarruf ettikleri arazi ve medenî hali (evli olup olmadığı) esas tutularak guruplara ayrılmakta idi. Vergi aynı zamanda bir arazi vergisi ve şahsî vergi mahiyetinde idi. Bu esas, Roma imparatorluğunda *Dominatus* devrinde *Jugum* ve *capitatio terrana* vergilerile mukayese olunabilir. Osmanlı örfî vergi sisteminin menşeini aydınlatmak bakımından mühim olan bu nokta üzerinde biraz durmak istiyoruz.

Resm-i çift bu kanunnâmede şöyle tarif edilir: «Bir çift yılda üç akça vere, bir orak ve bir döğen ve bir kagnı odun, boyunduruk resmi iki akça vere, bu yedi kulluktan ötürü akça alınırsa yirmi iki akça alına.» (67). 1456 ya doğru yazılmış bir Paşa Sancağı defterinde Bahadır Bey çiftliğinde «Hizmet-i reâyâ» olarak her çiftlikden (yani bir çiftlik genişlikte arazisi olan köylüden) bir araba odun, yarım araba saman, bir araba ot ve iki akça resm-i boyunduruk alınmakta idi. Bu hâsılın satılmadığı, aynen ödendiği de kayd edilmektedir. Bir araba ot Fatih kanunnâmesindeki orak hizmetine, saman ise, *döğen* hizmetine karşılıktır. Hizmet kelimesi ise, aynı kanunda *kulluk* mukabili kullanılmaktadır. O halde kanun maddesindeki yedi hizmet (kulluk) şunlardır: Evvelâ üç akça ile karşılanan üç gün hizmet var, sonra bir araba odun taşıma, döğenden çıkan samandan yarım araba, bir araba ot biçme diğer üç hizmeti temsil eder. İki akça ile karşılanan boyunduruk hizmetiyle beraber hepsi yedi hizmet eder (Bak. aynı kanunnâmede Kanun-i Cebelüyân, madde 2: «*Beğlik* bağ varsa raiyyetleri o beğlik bağa yılda üç gün işlede», ve madde 28: «Yılda üç hizmet veya üç akça vere»). Boyunduruk hizmeti, köylünün hayvanı ve sapanı ile yaptığı hizmettir. Üç şahsî angarya ve boyunduruk hizmeti daha önce nakdî vergi haline geçmiş görünmektedir. Fatih kanunnâmesinde, yedi angarya hepsi 22 akçalık bir vergi ile karşılanmaktadır.

Yine Fatih Kanunnâmesinde (madde 28) köydeki sanat ehli hakkında şu madde dikkate değer: «Yılda üç hizmet veya üç akça vere, ziyade sanat ehlidir deyüp gücile iş işletmiyeler». Burada üç akça ile karşılanan üç gün hizmetin şahsî bedenî hizmet olduğu açıkça görülür. Sanat ehlinden diğer dört hizmetin istenmemesi tabiidir. Zira bunlar çiftçilikle ilgili hizmetlerdir. Her çift sahibi, yani muayyen genişlikte (60 - 150 dönüm) bir arazi tasarruf eden her çiftçi bu vergiyi öder (68).

---

67) S. 23.

68) Bak. H. İnalcık, **Fatih Devri**, I, s. 171.

Fatih ve Süleyman kanunnâmelerini mukayese ederek yedi hizmetin para olarak karşılıklarını da tesbit edebilmekteyiz: Bir araba ot veya orak hizmeti için yedi akça, yarım araba saman için yedi akça, bir araba odun için üç akça alınmaktadır ki, hepsi onyedi akça eder. Buna üç gün angarya karşılığı alınan üç akça ile boyunduruk resmi olan iki akça eklenirse, yekûn 22 akça eder.

Bazı mıntakalarda sipahi bu hizmetlere karşılık nakdî vergi almaz, yakacak odun, hayvanına yedirecek saman ve otu alır. Fakat şüphesiz timarı fazla kalabalıksa para almayı tercih eder. Diğer taraftan belirtmek isteriz ki, diğer iki angarya şekli yani üç gün hizmet ve boyunduruk angaryaları kat'î olarak lâğvedilmiş ve paraya çevrilmiştir. Odun, saman, ot hizmetleri Sırbistan'da 16. asır başlarında dahi paraya çevrilmemişti. Bu, o vilâyetin oldukça geç bir zamanda (1459) Osmanlı İmperatorluğuna katılmış olmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Bizans idaresinde köylünün durumuna gelince, evvelâ köylü *Zeugrate*, *Boidate* ve *Aktemones* olarak üç kategoriye ayrılmakta idi. G. Ostrogorskij'e göre, *Zeugrate* muayyen genişlikte bir arazi veya bir çift öküz tasarruf eden köylülerdir (69).

50 *modioi*'lik (Osmanlılarda mud) bir arazi tasarruf eden bir köylü yılda bir *hyperper* ödemekte idi ki, bu 14. asırda aşağı yukarı 22 Osmanlı akçasına (çift resmi miktarı) tekabul eder. *Boidate*'ler bir öküze sahip köylülerdi. Zeugrate'lerin yarısı kadar vergi öderlerdi (Osmanlılardaki yarım çift vergisi). *Aktemones*'ler ise en fakir köylülerden mürekkepti (Osmanlılarda *caba* veya *kara* denilen fakir topraksız halk). Nihayet şunu da kaydedelim ki, Bizans devrinde angaryalar nakdî vergilere çevrilmeğe başlamış bulunuyordu. Bu durum para ekonomisinin yeter derecede inkişaf etmiş olmasiyle izah olunmaktadır.

Osmanlılar Bizans devrindeki inkişafı daha hızlandırdılar ve bütün angaryaları nakdî vergiye çevirmek suretiyle daha mütekâmil bir vergi sistemi meydana getirdiler. Esasen Bizans'ın son devrinde feodalleşme (70) neticesinde köylü üzerinde mahallî senyörlerin ve manastırların tazyiki artmış, angaryalar kuvvetlenmiş bulunuyordu. Osmanlı devleti ekseriya bu toprakları devlete mal etmek ve angaryaları lağv etmek, vergi sistemini basitleştirmek suretiyle köylüler lehine hakiki bir inkilâp getirmiş sayılabilir. Herhalde Osmanlı vergi sistemi, asırlık bir sisteme dayanmakla beraber tatbik ettiği bazı prensipler sayesinde onu tekemmül ettir-

---

69) G. Ostrogorskij, **Pour l'histoire de la Féodalité Byzantine**, Bruxelles 1954, s. 297.

70) Bak. Ostrogorskij, mez. eser, s. 155 - 180.

miştir. Balkan fütuhatında hıristiyan yerli köylülerin, idareci askerî sınıflarla Osmanlılara karşı iş birliği yapmamaları ve hattâ bazı hallerde Osmanlılarla birleşmeleri bu ışık altında daha iyi anlaşılır.

Köylü sınıfının içtimaî statüsünü ve vergi sistemini tâyin eden *çift resmi*, dikkate değer bir vakıadır ki, ilk futühat mıntıkalarında, yani Batı Anadolu ve Trakya'da hıristiyan ve müslümanlara müştereken tatbik olunmuştur. Fakat İslav memleketlerinin ilhakından sonra yeni bir örfî vergi Osmanlı kanunlarına girecektir ki, bu da *ispence*'dir, yalnız hıristiyanlara aittir.

Yukarıda tetkik ettiğimiz *Kanun-i Sultan Mehemmed*'in ilk kısmı müslümanlara aittir. Orada çift resmi ve taallûkatından sonra İslâmî bir vergi olan öşrün muhtelif hallere göre miktarları ve tahsil şekli, gerdek ve bac resimleri, ulak ve deştbânî yer almaktadır.

Kanunun ikinci kısmında *Kanun-i Yürükân* adı altında Rumeli'deki Türkmen göçebe unsurların tâbi tutulduğu askerî teşkilât ve muâfiyetleri gösterilmektedir.

Aynı kanunun üçüncü kısmı, yani *Kanun-i Cebelüyân bâ Kanun-i Müzevvec-i Gebrân* ispencenin tarifile başlar. Bu vergi, çift resminin yerini almış olan bir vergi olup her yetişkin hıristiyan erkeğin ödemeğe mecbur bulunduğu bir şahsî vergidir ve eskidenberi 25 akça olarak tespit olunmuştur. Bu vergiyi ödeyenler çift resmi ödemezler. Osmanlılardan önce Sırp Duşan Kanununa göre köylü, *pronija* (Osmanlılardaki timarın mukabili) sahibi için iki gün çalışır, bir gün bağda hizmet eder ve bir gün hep birlikte ot biçerdi. Bundan başka yılda bir *hyperper* (Bizans altın parası) verirdi. İşte senede bir verilen bu vergi, ispencenin menşei olmalıdır. 14. asır ikinci yarısında bir *hyperper* takriben 25 Osmanlı akçasına müsavidir.

Kanunun bu kısmı temamiyle hıristiyan reâyânın timar sahiplerine ödeyecekleri vergilere (ispence, şarap, domuz resimleri, gerdek resmi, cerîmeler, bac, deştbânî) taallûk eder (71). Bu vergi kanununun müslümanlara ait birinci kısmı ile hıristiyanlara ait ikinci kısmı arasında tanzim ve tertipdeki tenazur, vergilerin sırasından bellidir. Böylece Fatih'in bu kanununda sistemleştirmenin daha başarılı olduğuna şüphe yoktur.

---

71) Madde 6, orada Kraelitz'in okuduğu **«harac görenlerden»** yerine **«harac güzârlardan»** olacaktır. Kraelitz'in okuyuşu ve almanca tercümesi bir çok hatalar ihtiva etmektedir. Ö. L. Barkan da Kraelitz'in neşrini takib ettiğinden (Osmanlı İmpara. Ziraî Ekonominin..., s. 387 - 395) bu hataları düzeltmek fırsatını bulamamıştır. Biz ilerde bu kanunnâmenin haşiyelerle aslından yeni bir neşrini düşünmekteyiz.

Ceza Kanunu : Fatih'in reâyâya ait kanunnamesinin ilk üç faslını teşkil eden *cerâim* (ceza) kanununun incelenmesini sona bıraktık. Herşeyden önce şu noktayı belirtmeliyiz ki, Osmanlı devletinde ceza kanunnâmesi hükümleri bütün imperatorluğa ve her sınıfa şâmil yegâne umumî kanundur.

Gerçekten, Osmanlı devleti şahsî tâbiiyetlerin ve angaryaların lağvı gibi bazı temel prensiplerini vergi kanunlarında umumî surette hâkim kılmağa çalışmış ve zamanla çift resmi ve ispenceye dayanan *Kanun-i Osmanî*'yi teşmile gayret etmiştir. Yine bunun neticesi olarak vergilere ait bir umumî *Kanunnâme-i Osmanî* meydana getirilmiştir. Fakat umumiyetle vergiler, bölgeden bölgeye ve ayrı hukukî statüye tâbi zümrelere göre değişir ve ekseriyetle vergi kanunları mahallî örfü — çoğu zaman bu örf, göçmüş gitmiş olan devletlerin bırakmış olduğu kanunlardan ibarettir — takib eder. Bu kanunlar fethden hemen sonra yapılan *tahrir-i memleket* esnasında tahrir emini tarafından yerinde yapılan araştırma ve soruşturma neticesinde tespit olunur ve Padişaha arz olunmak ve onun tarafından tasdik edilmek suretiyle kanunlaşır. Onun için vergi meselelerinde ilkin her sancağın kendi kanunnâmesi gözönüne alınır. Fakat ceza kanunnâmesi tektir ve umumîdir. Bu, doğrudan doğruya İslâm hukukunda *ukubât* (ceza) telâkkisinden doğar. *Ukubât* bahsinde müslim ve gayri müslim aynı durumdadır. Bunun içindir ki, 1583 tarihli bir kanunda (72) «âmme-i memâlik-i mahrûsada *cinâyât* mukabelesinde vaz' olunan cerâim-i ma'rûfe» den bahs olunmuştur. 1524 de Kanunî Süleyman, İbrahim Paşayı Mısır'daki kargaşalığı yatıştırmak üzere oraya gönderdiği zaman tanzim olunan Mısır kanunnâmesinde (73) cerâim bahsinde denir ki : «*Rum vilâyetinde* (yani Anadolu ve Rumeli'de) *icra olunan kanunnâmenin sûreti talep olunup dahi bir sûreti Mısır divânında hıfz olunub ve birer sûreti dahi her kadıya gönderilib sicillâtına sebt olunduktan sonra taht-i kazâsında olan vilâyete nidâ ve tenbîh ettire ki, bu kanuna mugâyir ve muhâlif nesne alınmayıp taaddî ve tecaviiz olunmaya*». Görülüyor ki, ayni ceza kanunnâmesi Rumeli ve Anadolu'da olduğu gibi Mısır'da da resmen mahkemelere tamim olunmaktadır. Yavuz Selim devrine ait 1519 tarihli ceza kanunnâmesinin bir sureti, bu sebeple Magnisa kadısının sicil defterinde bize kadar intikal etmiştir (74). Her iki ceza kanununun «*şe-*

---

72) **Yeni - İl kanunnâmesi**, Barkan neşri, Osmanlı İmp. Ziraî Ekonomi, s. 81.

73) Barkan neşri, mez. eser, s. 362.

74) Ç. Uluçay'ın bulduğu bu siyâsetnâme E. Z. Karal tarafından Belleten'de (Sayı 21 - 22) neşredilmiştir. İslâm - Osmanlı ceza hukuku topluca Prof. Coşkun Üçok tarafından ele alınmıştır : Ank. Hukuk Fak. Der. III.

hirlerde ve kasabalarda mazmûnu nidâ olunup âmme-i nâsa i'lam ve i'lan» olunacağı da kaydedilmiştir. Şüphesiz ceza kanunnâmesinin bu umumî karakteri dolayısiyledir ki, hususî sancak kanunnâmelerinde cerâim bahsinde sadece «*kanun-i kadîm-i Osmanî'ye müracaat olunması*» kaydedilip geçilir (75).

Bugün elimizde ilk devreye ait üç Osmanlı ceza kanunnâmesi, yani Fatih, Yavuz Selim ve Kanunî Süleyman kanunnâmeleri vardır (76). Bu üç kanunun mukayesesi Fatih kanunundaki hükümlerin 16. asırda da pek az farkla mer'î kaldığını ortaya koymaktadır. Osmanlı kanunlarından ayrı bir menşei olan Alâüddevle'ye (1479 - 1515) ait ceza kanunnâmesile (77) Osmanlı ceza kanunlarının karşılaştırılması, esas itibarile orada da ayni mahiyette kanunların carî olduğunu göstermektedir. Bundan, ceza sahasında yalnız şer'î esasların değil, örfî hükümlerin de, Osmanlılardan daha eski müşterek bir kaynağa götürülebileceği faraziyesini çıkarabiliriz.

Osmanlı ceza kanunnâmesi, şer'î esasları (*kısas, diyet* v.s.) ihtiva eder. Fakat onun yanında şeriatın tâyin ve tespit etmediği *ta'zîr* cezalarında Sultan'ın örfî prensipe dayanarak bir takım açık kaideler koyduğunu görmekteyiz. Bunun içindir ki, Osmanlı ceza kanunnâmeleri de bir ferman (hükm) şeklinde tebliğ ve ilân olunmaktadır, ve *cerâim-i ma'rûfe* veya *siyâsetnâme* adile anılmaktadır. Hattâ şer'an muayyen maddelerde, meselâ adam katline ait diyette, diyet miktarı yine örfî - sultanî bir emrin konusu olmaktadır (Fatih Kanunnâmesi, s. 21, madde 2). Para cezaları âsâyiş işlerinden mesul olan subaşı, timarlı sipahi gibi memurların dirliklerine dahil mühim bir gelir kaynağı olduğundan, devlet buna ait hususların düzenlenmesi ve teferruatın tespiti ile meşgul olmak zaruretini duymuştur. Diğer taraftan cezaların tatbiki yalnız sultanî otoritenin inhisarındadır. Kadı, gerek şeriat gerekse kanun-i sultanî sahasında ancak hüküm vermek selâhiyetini haizdir. Bu sebeple sultanın ceza kanunlarile doğrudan doğruya ilgilenmesi tabiidir. Umumî düzen ve devletin emniyeti ve menfaatleri endişesi, ona bu sahada mutlak iradesini göstermek imkânını verir. Netice itibarile, ceza sahası, örfî - sultanî hukukun hususî surette gelişmesine mazhar olmuş bir hukuk sahasıdır. Fatih devrinde, aşağıda bahsedeceğimiz iktisadî - malî konulara ait büyük miktardaki fer-

---

75) Meselâ Barkan'ın neşrettiği kanunnâmelerden, 1540 t. Boz - Ulus, s. 143; 1559 t. Malatya, s. 117, IV. Mehmed devrine ait Hatvan (Macaristan), s. 317, kanunnâmelerinde.

76) Fatih Kanunnâmesi, s. 19 - 23, Selim'in siyasetnâmesi, Belleten, sayı : 21 - 22, Süleyman Kanunnâmesi, TOEM, ilâvelerinden, s. 1 - 10.

man - kanunların ve yasaknâmelerin uygulanmasını sağlamak için Sultan, kendi iradesile bir takım örfî cezalar koymaktadır ki, bunlar sakalın kesilmesi gibi alenî tahkir usullerinden (78), burun yarmak, idam ve malların müsaderesine kadar gitmektedir. Meselâ kalp para basanların kadı hükmü alındıktan sonra idam ve mallarının müsaderesi bir gümüş yasağı hükmünde emr edilmiştir (79). Siyasî suçlara ait cezalarda Sultanın mutlak emir ve tasarruflarından ise, burada ayrıca bahse hacet yoktur.

Ferman - Kanunlar : Yukarıda müdevven *(codifié)* kanunnâmelerden bahsederken bazı maddelerin, muayyen bir konu üzerinde dada önce çıkarılmış *ferman - kanunlar*'dan alındığını işaret etmiştik. Gerçekten Fatih devrinde ve daha önceleri örfî kanunlar, ilk şeklile, bir düzen isteyen muayyen konular üzerinde çıkarılmış fermanlardan ibarettir. Bu fermanlar muhteva itibariyle umumî kaideler ihtiva ettiğinden bunlara *kanun - fermanlar* veya *ferman - kanunlar* adını vermekteyiz. Bunlardan bazıları sadece bir nokta üzerinde bir kanun maddesi ihtiva ettiği halde, bazı fermanlar bir çok kanun maddelerini içine alan oldukça mufassal kanunnâmeler şeklindedir. Meselâ gümüş para basımına veya gümrüğe ait fermanlar bu tarzda mufassal kanunnâmelerdir. *Codifié* kanunnâmeler, bir bakıma bu nevi kanunnâmelerin daha mufassal bir şekli olarak da kabul edilebilir.Esasen onlarda, bir fermanda bulunan esas formu yukarıda tespit etmiştik.

Fatih devrinde örfî - sultanî hukuk sahasındaki faaliyet, bilhassa iktisadî - malî konularda geniş bir kanun koyma faaliyeti şeklinde kendini göstermiştir ve *codifié* kanunnâmelerin yanı başında ferman - kanunlar büyük bir yekûna baliğ olmaktadır. Bu nevi vesikalar ise, bir nevi gelir kayıt defteri olan mukata'a defterlerinde, kadı sicillerinde ve tahrir defterlerinde temamiyle veya hülâsaten kayd ve zapt olunmuştur (Biz vaktile Fatih devri sonlarına ait bir Bursa kadı sicil defterini tarayarak bulduğumuz bu nevi fermanlardan bazılarını neşretmiştik (80)). Fatih devrinin geniş kanun koyma faaliyetini, arşivlerimizdeki bu kaynakların taranması tamamlandıktan sonra hakikî olarak görmek ve değerlendirmek mümkün olacaktır. II. Bayezid devrinde meydana getirilmiş bir kanun mecmuasında Fatih devrine ait elliden fazla bu çeşit kanun bir araya getirilmiş olup bu mecmua şimdi neşir sahasına çıkmış bulunmaktadır (81). Bu kanunlar mecmuası, Divan'da kullanılmak üzere maliyeye ait muhte-

---

78) R. Anhegger - H. İnalcık, **Kanunnâme-i Sultânî ber mûceb-i örf-i Osmânî**, TTK yayınlarından, Ankara 1954, vesika 22.
79) Mez. eser, vesika 2, 5, 8.
80) Belleten, sayı 44 (1947), s. 697 - 703.
81) Bak. not. 78.

lif kanun örneklerini bir araya getirmek maksadile tertip edilmiş görünmektedir. Burada hepsi kanun maddeleri ihtiva eden çeşitli vesikalar toplanmış olup bunları başlıca *berât*, *yasaknâme*, *kanunnâme* ve *tevkî* şekillerinde görmekteyiz. Berâtlar, bir memuriyet tevcih vesikası olmakla beraber bu memurlara berâtlarında, vazifelerine ait kanun ve nizamlar da tebliğ olunmaktadır. Yasaknâmeler, umumî olarak, muayyen bir işe ait kanun ve nizamlarla müeyyidelerini ve yasak - kuluna verilen selâhiyetleri bildirmektedir. Kanunnâmeler, umumiyetle âmillere (mültezimlere) muayyen bir konuda kanunları bildiren ve tatbike selâhiyetli kılan ferman (hüküm) lerdir. Burada bahis konusu olan tevki'ler ise, muayyen kanunları kadı, subaşı gibi resmî makamlara tebliğ eden hükümlerdir. Bütün bu hükümler, şeriat dışındaki iktisadî - malî hayata taallûk eder ve başlıca maden ve madencilere ait nizamlardan, altın, gümüş ve bakır para basımı ve tedavülüne dair kanunlardan, gümrük ve kapan kanunlarından, sabun, hububat, mum gibi zarurî ihtiyaç maddeleri inhisar ve imtiyazına ait nizam ve kanunlardan ve bazı hazine gelirlerinin tahsiline ait kaidelerden mürekkeptir.

Ferman - kanunlar, çok defa yalnız bir zümreyi alâkadar eden bir nevi idarî emirler mahiyetindedir (82). Burada, yine Osmanlı İmparatorluğunda hukukun şahsîliği prensipini, hususile vergi kanunlarının mınakavî ve zümrevî mahiyetini hatırlamalıyız. Bu hükümler, doğrudan doğruya bir zümreye hitap ettiği gibi tatbik edilmek üzere bir memura da emir tarzında bildirilmiş olabilir. Bu son şıkta üçüncü şahısları bağlayan hükümleri ihtiva eder (83). Bu hükümlerde gösterilen kanun maddeleri, umumiyetle yerleşmiş örf ve âdetlerin tasdiki yahut onların başka bir bölgeye teşmili şeklindedir. Meselâ Novaberda (Novobrdo) nun ilhakından (1455) dört beş sene sonra çıkarılmış olan bir maden kanununda fetihten önceki usuller esas itibarile ibka edilmiş görünmekte ve bazı yabancı terimler muhafaza olunmaktadır. Bazan da kanun maddeleri zikredilmiyerek «*olup gelmiş kanuna göre*» hareket edilmesi emredilmiştir. «*Olup gelmiş kanun*» örf ve âdât hukukundan başka bir şey değildir ve ekseriya ortadan kalkmış olan devletin, örf ve âdât halinde yaşamakta olan kanunlarıdır.

Kurucu Fatih tarafından çıkarılmış bu nevi bir çok kanunnâme ve yasaknâmeler, sonraki devirlerdeki kanunlara örnek olmuştur. Bu kanunları zarurî bazı cüzî değişikliklerle 16. asırda aynen bulmaktayız (84).

---

82) Meselâ bak. Maden yasaknâmeleri, Anhegger - İnalcık, mez. eser, s. 5 - 13.

83) Meselâ Gümüş yasaknâmeleri, aynı eser, s. 3 - 5

84) Bak. mez. eser, XIII.

Fatih Devrinde Devlet ve *Hukuk Görüşü Hakkında:* Burada, Fatih devrinde mühim devlet hizmetlerinde bulunmuş olan müverrih Tursun Beg'in devlet ve hukukun menşeine dair Fârâbî ve Nasîreddîn Tûsî'ye dayanarak ileri sürdüğü fikirleri nakletmek tabiî bir hâtime teşkil edebilir. Zira bu fikirler bir dereceye kadar o zaman Osmanlı devlet adamları arasında hâkim devlet ve hukuk telâkkisini aksettirir. Tursun Beğ, Fatih devrinin büyük devlet adamı Veziriâzam Mahmud Paşa'nın mahrem yakınlarından idi. Tarihinin başında açıkladığı (85) bu fikirleri aşağıda hülâsatan nakle çalışacağız.

Tanrı, her devirde bir büyük Padişah yetiştirir. Nizâm-i âlem için bir insanı «müeyyed» kılar, ona güç verir. Evvelâ cemiyetin bir Padişaha ihtiyacı vardır. Zira insanlar arasında ayrılık ve düşmanlığın meydana getireceği kargaşalık, onun tedbirile ortadan kalkar. Allahın yaratıkları sırasile dört terkipte zuhur etmiştir: Madenler, nebatlar, hayvanlar ve nihayet insan ki, ilk üç terkibin bütün hassalarını ihtiva eder, fazla olarak ona *nâtıka* ve akıl verilmiştir. İnsanlar arasında da hakikate erişen hakiki kemal sahipleri temayüz eder.

İnsan, *medenî b'it-tab'dır*, yani tabiati icabı cemiyet halinde yaşar. İnsanlar yaşama vasıtalarını sağlamak için birbirlerine karşılıklı yardıma muhtaçtır. Bu da cemiyet haline geçmekle mümkündür. İnsanlar kendi hallerinde bırakılırlarsa, aralarında çatışma ve düşmanlık hakim olur ki, bu da karşılıklı yardımlaşma imkânını ortadan kaldırır. Bu yüzden «tedbir» gerekir. Her insanı kendi kabiliyetine göre kendi mevkiinde, kendi hakkına razı tutmak ve başkasının hakkına saldırmaktan men' etmek lüzumu «tedbiri» gerektirir. Bu, karşılıklı yardımlaşma ve nizamın esasıdır. İşte bu nevi tedbire «siyaset» denir.

Tedbir, «hikmet» esasına göre olursa ona «siyaset-i ilâhi» denir, onu peygamber koymuş olup şeriatten ibarettir. *Tedbir*, ancak akl esasına dayanırsa «*siyâset-i sultânî ve yasag-i padişâhî derler ki, urefâmızca ona örf derler*». Cengiz Han yasası gibi. (Tursun Beğ bu misali kendisi zikr eder). Her iki nevi tedbir de bir padişahın vücuduna bağlıdır. Hattâ denilebilir ki, birincisi, yani şeriatı koyan her zaman hazır olmasa bile olur. Zira «*vaz'-i ilâhî meselâ dîn-i islâm*» kıyamete kadar âlemin maddî ve manevî düzenini sağlamaya yeter. Fakat her devirde bir Padişah mutlaka lâzımdır. Zira Padişah olmazsa insanlar gerektiği şekilde yaşıyamazlar, belki tamamiyle mahvolurlar ve nizâm kalmaz.

Tanrı, Padişaha itaatı büyük küçük herkese farz kılmıştır. Padişah yüce kimseleri alçaltır, alçaktakileri yükseltir, *vâcib'ül-vücûdun*, yani

---

85) Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, ilâveler, s. 11 - 13.

Tanrının zâtına mahsus bu gibi sıfatlar onda tezahür eder (yani Padişah mutlak otorite sahibidir). Padişah zâhirde sırf kendi ihtiraslarını tatmine çalışarak hazine ve asker ile elindeki kazancını ve kuvvetini artırır. Fakat asıl maksat, iyi bir siyasetle bu hazineyi dağıtmak ve asker sayesinde düzeni korumak, İslâm dinini müdafaa etmektir.

Eşkiyalar arasında dahi bir şahıs sivrilip hükm ve emrini yürütmezse, o topluluk dağılmağa mahkûmdur. Bunun gibi «*mülk-i bî adl pâyidâr olmaz*». Adalet insanlar arasında düzenin esasıdır.

Yukarıda Tursun Beğin fikirlerini hülâsaya çalıştık. Bu fikirler, esas itibariyle Fârâbî ve Nasîreddin Tûsî'den alınmış ise de (86), Tursun Beğ'in bazı noktalar üzerinde ısrarla durduğu göze çarpar: İçtimaî düzeni korumak için bir Padişahın varlığı zarurîdir, ve o, tam ve mutlak otoriteyi haiz olmalıdır. Yine onun içtimaî düzen fikrine bağlanan örf ve kanunun lüzum ve ehemmiyeti hakkındaki fikirlerine makalemizin başında temas etmiştik.

Tursun Beğ'in, şeriatın ebedî ve herşeyi içine alan şâmil karakterini belirtmesi tabiîdir. Fakat yukarıda göstermeğe çalıştığımız gibi, bilhassa Fatih zamanında kamu hukukunda örfî - sultanî hukuk büyük bir inkişafa mazhar olmuştur. Şeriat, hususî hukukta hâkim kalmıştır. Bu sahada Fatih devrinde Molla Hüsrev gibi İslâm âlemince tanınmış bir otorite yetişmiş ve onun vücude getirdiği Arapça *Gurar'ul-ahkâm* ve onun kendisi tarafından yapılmış Türkçe şerhi olup Osmanlı mahkemelerinde uzun zaman esas tutulan *Durar'ul-hükkâm*'ı, İslâm hukuku çerçevesinde olarak ayrıca incelenmek lâzımdır.

---

86) Uzluk oğlu Fârâbî'nin **Siyâsat'ul - Madina** ile **Arâ'u ahl'ul - Madinat - il - Fâdılati** adlı eserlerile Nasîreddin Tûsî'nin **Ahlâk-i Nâsırî**'sinde, Yunan felsefesinden intikal etmiş olan bu esas fikirleri bulmaktayız. Bak. D. M. Donaldson, **Studies in Muslim Ethics**, Londra 1953.